

הדם והדיו

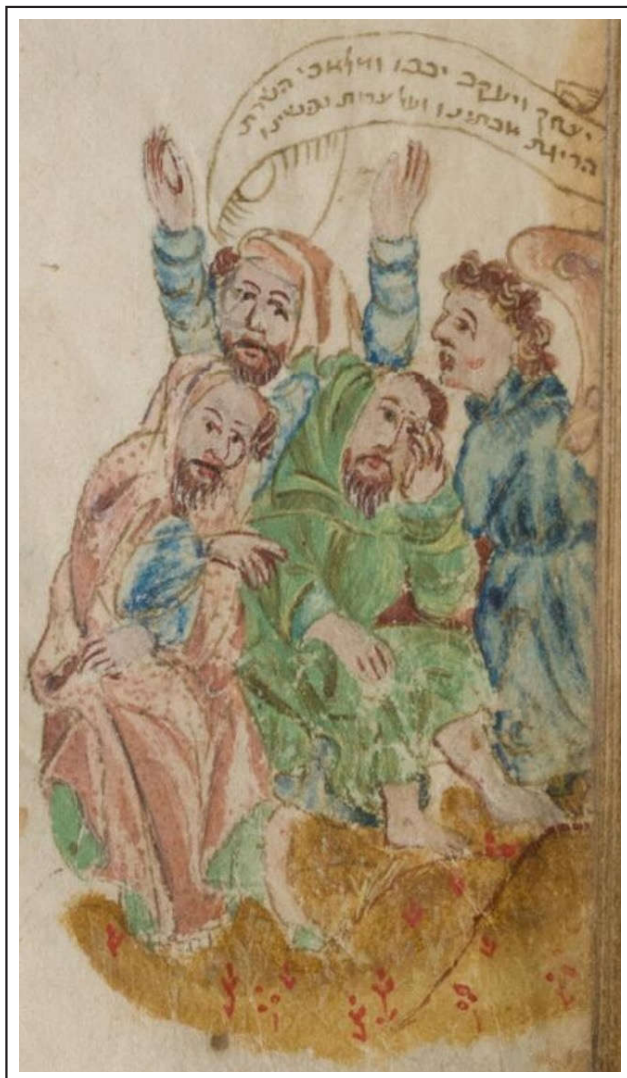
קינת "אֶמְרֹתַי שְׁעוּ מִנִּי" בין הנקמה היהודית
לצנזורה הנוצרית*

ארז רוכמן

הקינה "אֶמְרֹתַי שְׁעוּ מִנִּי" נכתבה לאחר פרעות תתנ"ו ביהודי העיר מיינץ. היא מתארת את מעשי ההתעללות והמרת הדת שמהם סבלו היהודים, ומסיימת בתחינה לנקמת דם בפורעים. בחינה פילולוגית של כ-140 טפסים מודפסים העלתה שינויי עריכה רבים שבוצעו בקינה במשך מאות שנים, בייחוד בנוגע לקריאות הנקם שהיא מכילה. המאמר מציג את השינויים הללו ומתאר את נסיבות הופעתם של חמישה טיפוסים נוסח שהתפתחו ברובם זה מתוך זה, עקב התערבות חוזרת ונשנית מצד הרשויות השונות של הצנזורה הנוצרית אשר ביקשו לעקר את תוכן הקינה מהקשריה הנקמניים והאנטי-נוצריים.

שנת 1096 לספירה הנוצרית מסמלת במידה רבה את פתיחתו של אחד מן הפרקים הטראגיים ביותר בדברי ימיה של יהדות אירופה בימי הביניים. במסגרת מסע הצלב הראשון סבלו קהילות בחבל הריין (גבול צרפת-גרמניה של היום) ממעשי רצח, התעללות והמרת דת בכפייה בהיקף שטרם נראה כמותו, אך היוו תקדים להתרחשויות דומות בהמשך. בזיכרון היהודי נודעים האירועים הללו מאז בשם "גזירות תתנ"ו", בשל השנה העברית שבה התרחשו. רבי קלונימוס בן יהודה, שהיה מניצולי הטבח בעירו מיינץ (מגנצא בפי היהודים), ביקש להבטיח את שימור זכרה של הרדיפה שהוא ובני משפחתו חוו. בתקופה שבה ספרי היסטוריה של ממש היו נדירים ומעטים זכו לקרוא בהם, לא היה מקום טוב יותר לממש את רצונו מאשר שילוב הקינות שחיבר על אודות האירוע בספרי התפילה, שעל שמירתם והעתקתם

* מאמר זה ראשיתו בעבודה סמינריונית שהוגשה לד"ר איה אלידע בקורס "יחסי נוצרים-יהודים ברייך הישן: ממסעות הצלב ועד 1648", החוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית, שנת תשע"ז.

איור שהופיע במחזור המבורג (Hamburg Cod. Hebr. 37) מהמאה החמש עשרה, במקור ממיינץ, לצד הקינות לתשעה באב העוסקות בפרעות תתנ"ו

המדוקדקת הקפידו הדורות הבאים. קינותיו של קלונימוס הן מהמוקדמות שכתבו פייטני אשכנז על אירועי זמנם. ככל הנראה, מדובר במנהג אשר התפתח באזור זה החל מהמאה העשירית ועד תחילת המאה האחת עשרה.¹ נימתן של קינות קלונימוס התאימה היטב למסורת שרווחה באשכנז בראשית האלף השני והאדירה את הבחירה במוות על קידוש השם על פני המרת הדת. הן שולבו במחזורים ובסידורי התפילה לצד קינות שמקורן מתקופות ומאירועים אחרים.² לצד רבות מהן אף צוין שם הכותב וההקשר ההיסטורי של כתיבתן, ובכך הן משמשות מעין לוח זיכרון ליטורגי של תולדות היהודים והיהדות. הקינות הללו נקראות עד ימינו בקהילות יהודיות רבות, בימים הנמנים עם ימי האבל

העיקריים בלוח השנה היהודי, ובייחוד בתשעה באב.

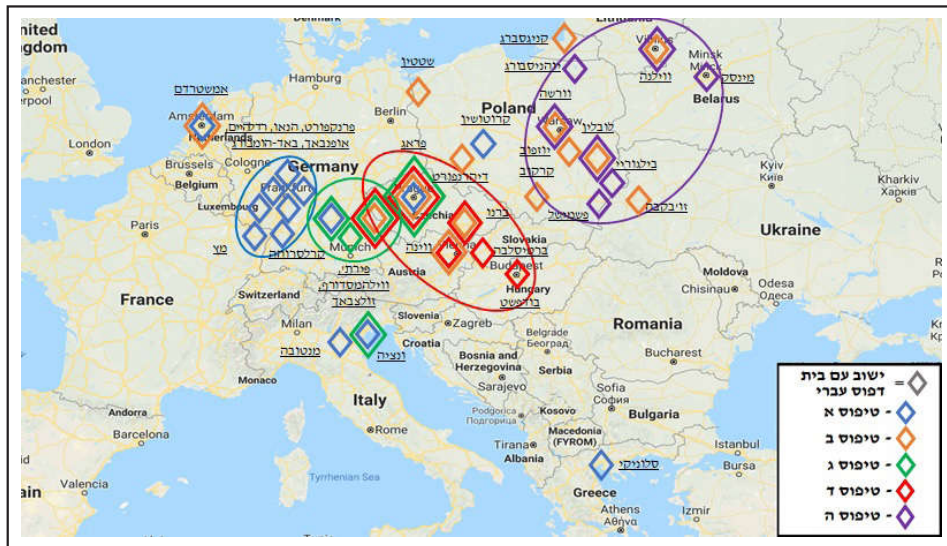
במרכז עניינו של מאמר זה עומדת אחת הקינות שכתב קלונימוס בעקבות אירועי שנת תתנ"ו, זו המתחילה במילים "אַמְרַתִּי שְׁעוּ מְנִי".³ אחד ממאפייניה הבולטים הוא קריאת

¹ לקריאה נוספת על אודות המרטירולוגיה היהודית באשכנז המוקדמת ראו: ישראל יובל (תשנ"ג) ואברהם גרוסמן (תשנ"ח).

² מתוך ישעיהו כב', פסוק ד', ופירוש המילים: הרפו ממני.

נקמה חדה וברורה המופיעה בעיקר לקראת סופה: מחבר הקינה מבקש מאלוהים לנקום בגויים את מותם של בני ובנות בית ישראל על קידוש השם עד טיפת דמם האחרונה, במסגרת חשבון הדמים שייפרע באחרית הימים.

עם זאת, המבקש לעיין כיום בקינה עשוי שלא למצוא בה עוד את מרבית המרכיבים החריפים והאישיים מקריאת הנקמה המקורית של קלונימוס. לדוגמה, בסדר הקינות לתשעה באב שהתפרסם בווינה בשנת 1815^א מופיעה הקינה בשינויי ניסוח בולטים: בכל המקומות העוסקים במפורש בקריאות הנקמה בגויים הומרו הפסוקים בחלופות פייסניות. לשם המחשה, הקריאה בסוף הקינה, "יְדִין בְּגוֹיִם מְלֵא גְיוֹת", המבקשת את מותם של הפורעים הגויים כחלק מהדין האלוהי, הפכה לביטוי הצער "דְמְעוֹתֵינוּ בְּנֶאֱדָךְ לְהָיוֹת", ובפסוקים אחרים הושמטו מילים מסוימות או הוחלפו באחרות.²

מפת טיפוסים הקינות בראייה מרחבית

בחינה פילולוגית של הקינות בסידורים ובמחזורים רבים ומגוונים הביאה לסיווגן לחמישה טיפוסים מובהקים שונים, על פי מאפיינים תוכניים ולשוניים משותפים. תפוצתו של כל טיפוס קשורה באופן הדוק גם להקשרים פוליטיים-גיאוגרפיים תקופתיים מסוימים. טיפוס א', המאפיין את בתי הדפוס באזור הריין בגרמניה של הרייך השני, נמצא בכמה מהדפוסים המוקדמים של הקינה וכולל את המספר המועט ביותר של שינויי הניסוח לעומת כתבי היד שקדמו להם. טיפוס ב' התפתח בד בבד באזור ממלכת פולין-ליטא וכולל שינויים

^א לצורך נוחות הקריאה השוטפת, במרבית המקרים מצוינת בגוף הטקסט השנה הלועזית הקרובה ביותר לשנה העברית שהופיעה, לרוב, בשערי המהדורות, לעיתים לצד השנה הלועזית.

מתונים יחסית, שעיקרם מופיע כבר בכמה כתבי יד. טיפוס ג', שהופיע בשלהי המאה השש עשרה, הוא הטיפוס הראשון המצונזר בחריפות, והוא תולדת הצנזורה הקתולית של תקופת הקונטרס-רפורמציה. טיפוס ד' התפתח מהטיפוס האחרון מתוך החמרה במדיניות הצנזורה באימפריה ההבסבורגית בסוף המאה השמונה עשרה. טיפוס ה' הופיע בנפרד באימפריה הרוסית בתחילת המאה התשע עשרה כגרסה מצונזרת בכבודות שהתבססה, ככל הנראה, על טיפוס ב'.

א. טיפוס א': החיפוש אחר הנוסח האותנטי

כדי לנסות לקבוע מהו הנוסח המקורי של הקינה, או זה הקדום ביותר מבין שלל הגרסאות שבידינו, יש לבחון ביתר תשומת לב את הביטויים הפוגעניים והנקמניים ביותר שהופיעו בה. אלה הפכו בהמשך לאבן בוחן למידת הצנזורה של כלל הנוסחים. ניתן לחלקם לשתי קטגוריות עיקריות: (א) ביטויים המגדפים את הנצרות באמצעות הצגתה כאמונת הבל הנכפית מתוך פחד, ותיאור מי הטבילה כמצחינים, למשל: "אַחְרֵי הַהֶבֶל לְהַהֲבִיל וּמִפְחָד לְרְעוּד"; "טִנְּף צִחְנָתָם מְאֲנֵתִי בָּם לְהַשְׁתַּתֵּף"; (ב) ביטויים המבקשים סיוע אלוהי לנקמה בגויים, למשל: "אִם בְּגוֹי אֲשֶׁר כָּזָה לֹא תִתְּנָקָם"; "אוֹיְבֵי תְּפִיל מְהֵרָה וּתְכַלֵּם"; "שׁוֹנְאֵיךְ תִּצְמִית סֵף רַעַל תִּשְׁקָם"; "יִדִּין בְּגוֹיִם מְלֵא גְיוֹת". בחינת פסוקים אלה מסייעת במיוחד לקביעת הנוסח המקורי שכתב רבי קלונימוס, מאחר שסביר כי ביטויים חריפים ונקמניים מעין אלה יתמעטו עם הזמן, או לכל הפחות לא יתווספו על ידי עורכים מאוחרים של הטקסט. עם השנים ועם ההתרחקות מן האירועים, שנחוו בצורה המיידית והכואבת ביותר על ידי מחבר הקינה עצמו, נוכל לצפות למגמת התרככות בניסוח. על אף מגבלותיו, ניתן בהקשר זה להסתמך גם על הכלל הידוע במחקר הפילולוגי, ולפיו הקריאה הקשה ביותר היא לרוב הקדומה יותר.³

כפי שכבר צוין, ענייננו העיקרי הוא גלגוליה של הקינה בתקופת הדפוס, אך הגרסה המוקדמת ביותר שלה נכתבה כ־350 שנה טרם תחילת השימוש בדפוס באירופה, ומצויה בהכרח בכתבי יד מוקדמים. לפיכך, נוסף על מהדורות מודפסות נבחנו כתבי יד של ספרי תפילה הכוללים את הקינה שנכתבו מראשית המאה השלוש עשרה ועד לתחילת המאה השבע עשרה. המוקדם והחשוב שבהם הוא מחזור וורמס, המתוארך לשנת 1272, דהיינו כ־180 שנה לאחר אירועי 1096.⁴ בהתאם להשערה המקובלת, הוא הכיל את כל ביטויי הנקמה הללו, ולא מעבר לכך. עשרים ושלושה כתבי יד של מחזורים נוספים תואמים בדיוק רב לנוסח זה. לאור זאת אפשר לטעון בזהירות הנדרשת שזהו אכן הנוסח הקרוב ביותר למקור שכתב ר' קלונימוס, אם לא זהה לו. בטרם נשוב לעיסוק במהדורות הדפוס של הקינה נציין כאן את הממצא המשמעותי הנוסף העולה מבחינה זו: לשלושה מתוך חמשת טיפוסים

חלק מן הסיפא הנקמני של הקינה, כפי שהוא מופיע במחזור וורמס

הנוסח המודפסים שאופיינו כאן לא נמצא כל מקור אפשרי בכתבי היד. לפיכך ניתן לקבוע בסבירות גבוהה שהם תולדות של התפתחויות מאוחרות ומקומיות יותר הקשורות למדיניות הצנזורה בתקופת הדפוס.

לאור כל זאת, כטיפוס א' מוגדרות מהדורות דפוס שהנוסח שלהן קרוב מאוד או כמעט זהה לכתבי היד, בייחוד למחזור וורמס. בכולן מופיעים כל הביטויים הפוגעניים או הנקמניים שנעלמו או צומצמו בטיפוסי הנוסח האחרים. ניתן למצוא ביניהן שינויים דקדוקיים שוליים, או שינויים תוכניים קלים; אך לא מחיקת פסוקים שלמים או החלפתם, אלא לכל היותר שינוי במילה אחת או בסדר המילים. כך הוכללו בהגדרה של טיפוס זה גם כמה מהדורות שבהן הובא הפסוק "אם בְּכֹנָה לֹא תִתְנַקֵּם" (בהשוואה לפסוק שהובא לעיל כאחת מאבני הבוחן). השמטת המילה "בְּגוֹי" היא אומנם משמעותית, אך ביתר המובנים מדובר בניסוח דומה. לצורך המחשה מובא כאן החלק האחרון של הקינה, העוסק בקריאת הנקמה:

וְעַד מָתִי תִהְיֶה כְּגִבּוֹר לֹא יוּכַל לְהוֹשִׁיעַ נְקָמַת דָּם עֲבָרִיד לְעֵינֵינוּ כְּגוֹיִים תּוֹדִיעַ אֵל
נְקָמוֹת יֵהוּה אֵל נְקָמוֹת הוֹפִיעַ:

נְקוּם נְקָמָתִי מֵאֵת מְעַנֵּי עַת נְקָמָה הִיא לְדוֹן דֵּינִי אֵל קְנוֹא וְנָקָם יֵהוּה:
יֵהוּה כְּגִבּוֹר צֵא יְדֵי חוֹבֵד פְּרַע שׁוֹבֵר כְּתוֹב שְׁטָר חוֹב תִּקְרַע שְׁבֵר זְרוּעַ רָשָׁע וְרַע:
מִמָּרוֹם כְּהַסִּיק אִשׁ בְּמַעְזִיבָה וְתִקְרָה חוֹמַת אִשׁ סְבִיב שׁוֹמֵרָה וּבֵית דִּיכָה שְׁלָם
יְשָׁלֵם הַמְבַעֵר אֶת הַבְּעָרָה:

וְכַעַל גְּמוּלוֹת נָא שְׁלָם אוֹיְבֵי תְפִיל מְהֵרָה וְתִכְלַם כִּי אֵל גְּמֵלוֹת יֵהוּה שְׁלָם יְשָׁלֵם:
שׁוֹנְאִיד תְּצַמִּית סָף רַעַל תִּשְׁקֵם חֲמַת תַּחַת יְרוּ נְקָם יְנָקָם אִם בְּגוֹי אֲשֶׁר כָּזָה לֹא
תִתְנַקֵּם:

מבחינה גיאוגרפית, טיפוס א' הוא "המערבי", שכן הוא מאפיין באופן המובהק ביותר את המרחב הגיאוגרפי המערב-גרמני, ובמיוחד האזור שסביב העיר פרנקפורט שעל נהר המיין ואת ארבעה מפרבריה: אופנבאך (Offenbach am Main), באד-הומבורג (Bad Homburg vor der Höhe), הנאו (Hanau) ורדלהיים (Rödelheim). למעשה, באזור זה לא נמצאה שום מהדורה מטיפוס אחר. באופן הולם, זהו אותו מרחב היסטורי שבו התרחשו גזירות תתנ"ו. ר' קלונימוס התגורר בעיר מיינץ, השוכנת כשלושים קילומטרים מדרום-מערב לפרנקפורט, על מפגש נהרות המיין והריין. ברדיוס של עד כ-150 קילומטרים מפרנקפורט נמצאות גם הערים שפייר (Speyer, שפיירא), וורמס (Worms, וורמיזא), קלן (Köln, קולוניא) וקרלסרוהה (Karlsruhe). סביר שעצם הימצאותם של מחזורי תפילה עתיקים דוגמת מחזור וורמס ואחרים באזור זה סייעה למדפיסים הראשונים לשמור על הנוסח המדויק ביותר.⁵ זאת ועוד, הקהילות האמורות התאמצו במשך מאות שנים לשמר את זכר המאורעות שפקדו אותן, כולל קריאת שמותיהם של כל הקורבנות בשבתות שלפני שבועות ותשעה באב, מתוך ספר זיכרון (ממורבוך) מיוחד שנכתב לצורך זה. ניתן לכן לשער שחריגה מהנוסח הקדום של הקינה הייתה מתקבלת בתרעומת רבה במיוחד בקרב קהל המתפללים באזור זה. גם למדיניות הצנזורה ברחבי הרייך הגרמני הישן הייתה השפעה מכרעת על הדומיננטיות של טיפוס א' במרחב הגיאוגרפי האמור. בתי הדפוס העבריים ברייך החלו לפעול במאה השש עשרה ובראשית המאה השבע עשרה, בד בבד עם שורת תהפוכות פוליטיות ודתיות שהתחוללו באזור. בראשית דרכם, עצם פתיחתם של בתי דפוס עבריים עוררה התנגדות עזה בקרב שליטים באימפריה הגרמנית ובכירי הכנסייה (הן הקתולית הן הפרוטסטנטית); ולכן הוחלט שבתי דפוס עבריים יורשו להדפיס רק כותרים מוכרים, כאלה שכבר הודפסו במקומות אחרים ומכאן נחשבו "בטוחים" יחסית. נוסף על כך, במרבית המקרים פעלו בתי דפוס אלה תחת הנהלה משותפת של יהודים ונוצרים. רשמית, הצנזורה ברייך הישן הושתתה אומנם על חוקים כלליים מוסדרים, ויישומה הופקד בידי גורמים כנסייתיים מוסמכים, אך בפועל השליטים המקומיים היו אחראים לבתי הדפוס שבתחום שלטונם. עניין זה הוביל למגוון רחב מאוד של פרשנויות ויישומים לעניין הצנזורה; בצד אחד של הסקאלה ניצבו שליטים "סובלניים" שאפשרו דפוס חופשי יותר, ובצד האחר שלה – שליטים מקומיים שהנהיגו מדיניות צנזורה מחמירה.⁵

עוד יש לציין את השפעתם הגוברת של המשכילים הנוצרים קוראי העברית (היבראיסטים) שהחלו לפעול בגרמניה ביתר שאת לאחר הרפורמציה הפרוטסטנטית. אלה ביקשו לקרוא את כתבי התנ"ך בשפת המקור, ואף שהיו רק חלק קטן מקהל קוראי הספרים העבריים, עניינם העמוק בטקסט העברי ובמקורותיו הקל את מלאכת הדפוס העברי בכמה אזורים.⁶

⁵ מחזור וורמס הגיע לשם ככל הנראה מווירצבורג בשנת 1298: ראו בית-אריה (1985), עמ' יד'.

ככל שמשכילים נוצרים רכשו כלים רבים יותר להבנה פילולוגית מעמיקה של טקסטים יהודיים, כך יחסם הכללי לדפוס העברי היה סובלני יותר. אומנם יש לשער שכאשר גברה מידת מיומנותם בשפה העברית הם היו אמורים להבחין כי הנוסח המקורי של הקינה מכיל ביטויים אנטי-נוצריים לא מעטים, אך ייתכן כי דווקא ההיכרות הגוברת שלהם עם שכניהם היהודים, תרבותם ודתם ריככה את תגובותיהם לטקסטים מעין אלה.⁷

לצד הדומיננטיות של המרחב המערב-גרמני, יש כמה יוצאי דופן בולטים לאפיון הגיאוגרפי של טיפוס א'. מחזור תפילה הכולל את הקינה בנוסח של טיפוס זה הודפס בסלונקי בשנת 1550, והוא גם המוקדם ביותר שנמצא מכלל המהדורות המודפסות מנוסח זה. ההסבר ההגיגי ביותר להדפסתו ביוון המרוחקת הוא שהמדפיס הכיר את הדוגמה שהביאו איתם אבותיו האשכנזים מהעיר נירנברג שבגרמניה, כפי שמצוין בסוף המחזור.⁸ שתי מהדורות מטיפוס א' אותרו גם בוונציה ובמנטובה שבאיטליה. בחינה מעמיקה של מחזור התפילה שהודפס בוונציה ב-1599 משקפת היטב את ראשית השפעתה המכבידה של הצנזורה הנוצרית בתקופת הרפורמציה הקתולית: טופס אחד ממהדורה זו נמצא שלם, ואילו בטופס אחר מופיעות מחיקות צנזורה רבות לכל אורכו, אם כי במקרה זה לא בקינה עצמה.⁹ בסוף המחזור מופיע הכיתוב הלטיני "Con licentia de' Superi" ("ברשות הממונה מעל"), ולכן נראה שתוכנו אושר עוד טרם ההדפסה גם בידי הצנזורים שפעלו בעיר, אם כי לאחר זמן הם או ממשיכיהם מצאו לנכון להחמיר את מדיניותם.

ישוב נוסף שבו הודפסו מהדורות מטיפוס א' הוא העיר קרוטושין (Krotoszyn) הנמצאת כיום בדרום-מערב פולין. בדומה לערים אחרות בממלכת פולין-ליטא ההיסטורית, הדפסת הקינה הושפעה גם שם מתהפוכות פוליטיות ושלטוניות. ב-1793 עברה העיר לשליטת פרוסיה והתחולל בה פיתוח ניכר. במשך כשלושה עשורים במאה התשע עשרה הודפסו בעיר זו מהדורות עוקבות של סדר הקינות לתשעה באב, וכל השלוש שנסקרו (מ-1845 ועד 1865) תואמות זו לזו ומזוהות כטיפוס א', המאפיין כאמור בעיקר את המרחב המערב-גרמני. בדומה למהדורה הקדומה יותר שאותרה בעיר סלונקי, גם במקרה זה ניתן לראות עדות לנדידתו של נוסח הקינה מאזורי הליבה הוותיקים של קהילות אשכנז אל מקומות מרוחקים, כל עוד מדיניות הצנזורה המקומית אפשרה את הדפסתו. זאת ועוד, קרוטושין היא גבול התפוצה המזרחי של טיפוס א' גם משום שהעיר נכללה אז במסגרת המרחב דובר הגרמנית של אירופה שבו הודפסו מרבית מהדורות טיפוס א'. ניתן לסכם ולומר שהנסיבות שבהן הודפס טיפוס א' מראות שהטקסט הפרובוקטיבי המקורי של הקינה נשמר בדקדקנות

⁸ מחזור מכל השנה, (ש"י), דפוס שלמה ויוסף יעבץ (סלונקי).

⁹ מחזור חלק ראשון כמנהג ק"ק אשכנזים ישמרם האל (שנ"ט), דפוס זואן ברגדין (ונציה).

בשל חשיבות הדבר עבור היהודים באזור, ובשל הימנעותם של גורמים חיצוניים מהתערבות באופן הדפסתו, בין שמחוסר יכולת בין שמחוסר עניין.

ב. טיפוס ב': התבססות על נוסח מצונזר קדום

מרבית כתבי היד הקדומים דומים, כאמור, למהדורות המודפסות שאופיינו כטיפוס א'. ברם שני כתבי יד מציגים שינוי ניסוח יחיד, אך מהותי: החלפת הפסוק המפורש "אִם פְּגוּי אֲשֶׁר כָּזָה לֹא תִתְנַקֵּם" בחלופה מעומעמת יותר, "בְּכֹס רָחֵב וְעִמּוֹק לְבַלְעֵם וּלְסִפְקָם". אומנם גם כאן הפירוש הוא הגשת כוס תרעלה לאויב, אך לא מצוין למי היא מיועדת. השינוי בפסוק זה הוא המאפיין החשוב ביותר של המהדורות המודפסות שהוגדרו כטיפוס ב', כך שעולה הסברה שפיתוחו נסמך על כתבי היד האמורים. המוקדם והחשוב מבין כתבי היד הללו הוא מחזור נירנברג,⁸ שכתבתו מתוארכת לשנת 1331. נראה כי התערבות הצנזורה בנוסח זה בתקופת הדפוס הייתה מחמירה פחות, והעובדה שהוא נפוץ אף שמעטים מכתבי היד דומים לו עשויה להעיד על העדפה להדפסתו בתגובה למדיניות הצנזורה. המהדורות המודפסות מטיפוס ב' הן הקרובות ביותר למהדורות טיפוס א', אך בכל זאת מופיעים ביניהן כמה שינויים מהותיים – המרכזי שבהם הוא החלפת הפסוק לעיל. שינויים נוספים שניתן לזהות הם בפסוק "אֲחֵרֵי הַהֶבֶל לְהַהֲבִיל וּמִפְחָד לְרֵעוֹד", שהפך בכמה מהן ל"אֲחֵרֵיהֶם לְהַרְבִּיל וּמִפְחָד לְרֵעוֹד", או ל"וְאֲחֵרֵיהֶם לְהַהֲבִיל מִפְחָד לְרֵעוֹד". הפסוק האנטי-נוצרי החריף "טָנַף צַחֲנָתָם מֵאֲנָתִי בָם לְהַשְׁתַּתֵּף" נותר ללא שינוי, וייתכן שהוא חמק מעיני הצנזורה בשל היותו פחות ברור למי שאינו בקיא בהתייחסות הפנים-יהודית הזאת למי הטבילה.

בהיבט המרחבי, טיפוס ב' הוא אולי הקשה ביותר לאפיון, שכן התחום הגיאוגרפי שבו הוא הודפס הוא הרחב ביותר. המרחב הגיאוגרפי העיקרי של טיפוס ב' הוא השטח שבין נהר האודר במערב לבין וילנה במזרח, בחפיפה רבה לתחומה של ממלכת פולין-ליטא ולתחום בוהמיה ומורביה ההבסבורגיות. לכן טיפוס ב' מוגדר כטיפוס המזרחי, מאחר שהיה היחיד שהודפס ברחבי פולין-ליטא משנת 1578 ועד המחצית הראשונה של המאה התשע עשרה. יתרה מכך, הקהילות היהודיות בממלכה זו הוקמו בידי צאצאי אותן קהילות אשכנזיות מערביות יותר אשר היגרו מזרחה מגרמניה במהלך ימי הביניים.

כמה מן המהדורות המוקדמות יותר מטיפוס ב', מראשית המאה השבע עשרה, הודפסו בפראג ובאמסטרדם, מרכזי הדפוס העברי של אירופה דאז, שבתי הדפוס שפעלו בהן שיווקו את מרכולתם בכל רחבי היבשת. מבין כל הטיפוסים, מהדורת טיפוס ב' מפראג היא המוקדמת ביותר שהודפסה בעיר, ואף קדמה בשנים אחדות להדפסת טיפוס א' בתחומה. לאור זאת, ייתכן שכאשר עמדה בפני המדפיסים בפראג באותם ימים אפשרות לבחור, העדפתו של

נוסח זה נבעה משיקול מסחרי: האם להדפיס את הנוסח המקובל בקהילות הרייך הישן או באלו שבפולין ליטא? מאחר שכתבי יד הדומים לטיפוס ב' היו קיימים וידועים, ייתכן שהוא אף נחשב לבעל מעמד דומה לטיפוס א' מבחינת האותנטיות שלו, והמדפיסים עצמם לא יכלו לקבוע איזה מן הטיפוסים הוא הקדום יותר. נוסף על כך, העובדה שבאמסטרדם הוסיפו להדפיס את טיפוס ב' גם במהלך המאות השמונה עשרה והתשע עשרה מחזקת את מעמדו כטיפוס מקובל ונפוץ, ומעידה שהתקיימה דרישה מתמשכת להדפסתו בקרב קהל קוראים נרחב ולכן היה כדאי להוסיף ולהדפיסו גם בבירת הדפוס העברי. עם זאת, בתקופה מאוחרת יותר גם טיפוס זה החל להיחשב לפוגעני מדי כלפי הנצרות, ולכן נאסר להדפסה בחלק מהמרחבים הקתוליים. מתוך כך נוצר מתוכו נוסח מצונזר חדש – טיפוס ג'.

ג. טיפוס ג': בעקבות השפעת הצנזורה במרחב הקתולי: איטליה, פראג ובוואריה

טיפוס ג' מכיל את כל השינויים שאפיינו את טיפוס ב'; אך נוסף להם הבדל פילולוגי משמעותי: החלפת המילה "גויים" במילה "יִוֵּנִים", או הוספתה לפסוקים. כך הפסוק "סֵף רָעַל תִּשְׁקֶם" הפך ל"סֵף רָעַל יוֹנִים תִּשְׁקֶם". היקף השימוש במילה "יִוֵּנִים" השתנה בין תקופות ומרחבים שונים, אך התוספת היא ברורה ומייחדת את הגרסה הזאת. באחת המהדורות אף נכתב בראש הקינה: "כל החרוז על גלות יון ויסדו אותו חכמים שהיתה בימי הגזירות יון".* אפשר לראות בכך ניסיון לייחס את מוצא הקינה ואת ביטויי השנאה שבה למאבקי היהודים בימי קדם, ללא קשר למרחב האשכנזי. בהתאם, בשום מהדורה מטיפוס זה לא מוזכר ההקשר הגיאוגרפי-היסטורי של הקינה ומחברה, בניגוד לאזכורם במהדורות מודפסות של טיפוסים אחרים, בראש הקינה או מיד לאחריה.

וּמִשְׁלוֹ מִקְרָבוֹ יֵצֵא וְהִקְרַבְתִּיו וּנְגַשׁ אֵלַי מִי הוּא זֶה עֲרַב אֶת לִבּוֹ לַגִּשְׁתֵּי אֱלֹהֵינוּ אֵפֶה
וּמִתְחִילִים הַיְחִידִים וְאוֹמְרִים אֱלֹהֵי הַקִּינֹת
 מִיֹּסֵד פִּי' אֵל' פִּרְאֵי חֲרוֹטֹס וְקֵלֵי כָל כַּחֲחַ עַל גְּלוֹס יוֹן וְיִסְדוּ אֹתוֹ חֲכָמִים שְׁהִיֵּסָה בְּיַמֵּי כְּבוֹדֹס יוֹן
תִּי שְׁעוּ מְנִי בְּכִי אֲמַר * מְרַנְּפֵי וְרוּחֵי אֲקַרֵּר * עֵנ
הַעֲתִירִים לְעוֹרֵר : בְּכִי יְעוֹר עָלַי יְגוֹנֵךְ * בֵּת עַמִּי

טיפוס ג' מייצג ניסיון להסיט את הקשר הקינה לתקופה עתיקה ולמרחב אחר מזה שבו נכתבה במקור

* מחזור חלק ראשון כמנהג ק"ק אשכנזים לאותות ולמועדים (תע"ט), דפוס הירש (ווילהרמסדורף).

רובן המוחלט של המהדורות מטיפוס ג' הודפסו בעיר פירט' (Fürth, פירודא) שבדרום-מזרח גרמניה ובסביבותיה, בשנים 1673–1834. לכן מן ההיבט הגיאוגרפי ניתן לכנותו הטיפוס הבווארי. עם זאת, בדומה לטיפוסי הנוסח הקודמים, גם כאן ניתן ללמוד רבות דווקא מן המקרים החריגים מבחינה גיאוגרפית. המהדורות המוקדמות ביותר הודפסו עוד בסוף המאה השש עשרה בוונציה, שנים רבות לפני שבתי הדפוס העבריים בבוואריה החלו בפעילותם. לפיכך אין ספק שהוא נוצר במקור במרחב האיטלקי, וכתוצאה ישירה מהחרפת הצנזורה בתקופת הרפורמציה הקתולית. טיפוס זה נפוץ לאחר מכן בבוואריה משום שהייתה חלק מהמרחב הקתולי בגרמניה, שגם בו נשבו רוחות הצנזורה, בהכוונת הכס הקדוש באיטליה.

כדי לבסס את הקשר בין אופן הדפסת הקינה בבוואריה לבין הצנזורה הקתולית בכללותה יש לבחון את ההתפתחויות במרחב הקתולי השכן בעיר פראג, כיוון שההחמרה הדרמטית במדיניות הצנזורה בה היא שהביאה מלכתחילה לפתיחת בתי הדפוס בבוואריה. ראינו כי בפראג הודפסו במשך שנים רבות טיפוסים א' וב', ולכן נשאלת השאלה מתי ומדוע עברו בתי הדפוס בה להדפסת טיפוס ג', המצונזר בכבודות. במהלך המאות השש עשרה והשבע עשרה החלו יהודי פראג לסבול מגירושים ומצנזורה קפדנית וממוסדת יותר אשר הביאה לשרפה ולהחרמה של ספרים עבריים.⁹ בחמישים השנים הראשונות לפעילותה של צנזורה ממוסדת בפראג, לא השפיע הדבר על אופן הדפסת הקינה (לפחות עד 1613). אך החל משנת 1627 ובמשך שלושה עשורים חל איסור כולל על הדפסת ספרים עבריים.¹⁰ וב-1669 נשרפו שוב אלפי ספרים עבריים בפראג ועבודת בתי הדפוס הופסקה למשך שלוש שנים. תהליך זה הגיע לשיאו ב-23 בספטמבר 1672, במהלך ראש השנה תל"ג, אז הוצא צו נוסף האוסר על הדפסת ספרים יהודיים בעלי תוכן אנטי-נוצרי. ניתן לראות בו את נקודת המפנה החשובה בתולדות הדפוס בעיר, שכן לאחריה לא הודפסה שוב הקינה ללא צנזורה. הצו דרש ממנהלי בתי הדפוס העבריים להגיש מראש את כל החומר שהיה ברצונם להדפיס לעיונם של מבקרים מטעם הצנזורה – חברי המסדר הישועי – ואלה קיבלו גם את הזכות לקיים ביקורות פתע ולהחרים ספרים. כמה מן המהדורות המוקדמות מטיפוס ג' הודפסו בפראג בראשית המאה השמונה עשרה באווירה זו של חרדה מתמדת, אלימות ופיקוח כנסייתי הולך ומתהדק.

בתי הדפוס בבוואריה צמחו על רקע תקופה זו, ומקורם באותם בעלי מקצוע מבתי הדפוס המובילים בפראג, כ"ץ וב"ק, שבעקבות אירועי 1669 נאלצו לחפש מקום אחר להדפיס בו. לאחר כמה חודשי עבודה בעיר זולצבאך (Solzbach), תחת הנסיך הסובלני

⁹ ראו (Putik (2012: 191-192). פוטיק מתייחס שם גם לדיון באשר למקומם של הישועים בפעולת הצנזורה בפראג, בראי המחקר. המחבר טוען שהדעה שהייתה מקובלת, ולפיה הסמכות בענייני צנזורה ניתנה לישועים כבר בסביבות 1560, איננה מבוססת, וככל הנראה מוטעית.

כריסטיאן אוגוסט, עקר המדפיס יודלש (לבית כ"ץ) לעיירה הסמוכה וילהרמסדורף (Wilhermsdorf) בהזמנת הרוזן וולפגאנג יוליוס. הלה הקים זמן קצר לפני כן תחנה לייצור נייר, וניסה ליצור עבורה גם לקוחות.¹⁰ הרוזן וידלש חתמו על חוזה, ובתמורה לזכויות שניתנו לו הסכים יודלש "שלא להדפיס שום דבר המסוכן או המנוגד לדת הנוצרית". בדרך כלל הוא נהג להדפיס ספרים על פי החומר שהיה מוכר לו מפראג,¹¹ אך מחזור התפילות שיצא תחת ידו שלוש שנים לאחר פתיחת בית הדפוס, ובו הקינה מופיעה בנוסח טיפוס ג', היה חריגה ברורה מקו זה.

כבר בדברי ההקדמה למחזור מוצהר שמדובר בהדפסה מחדש של מחזור התפילות שפורסם בוונציה, והמדפיס זואן בראגדין (Bragadin) מוזכר שם בשמו. במהדורתו החדשה יודלש אינו מסביר מדוע הדפיס העתק ממהדורה איטלקית, וזאת כאשר סביר היה יותר להתבסס על מחזור התפילה המוכר מבית הדפוס של משפחתו מפראג, שבו מופיעה הקינה בנוסח ב'. חרף זאת, ברור למדי שיודלש היה אנוס שלא לעשות זאת, בין מתוך התחייבותו האישית לרוזן יוליוס, בין מתוך מודעות לדרישות הצנזורה החדשות שבפראג מכורתו. הדפסת המחזור הראשון נשלמה בוילהרמסדורף "ביום ד' עשרים לחודש שמרבים בשמחה" (כ' באדר תל"ג), כלומר ב־8 במרץ 1673,⁸ כחצי שנה לאחר פרסום הוראות הצנזורה החדשות בפראג. אם אומנם טיפוס ג' לא הודפס בפראג בתקופה שקדמה למיסוד צנזורה זו, הרי מהדורתו של יודלש מווילהרמסדורף הייתה הראשונה מטיפוס ג' שהודפסה באזור כולו, ומהדורות פראג שאותרו מתחילת המאה השמונה עשרה הלכו בעקבותיה.

עם השנים, בית הדפוס החשוב ביותר בוואריה מבחינת היקף תפוקתו והמוניטין שיצא לו היה ללא ספק זה של בני משפחת ב"ק בזולצבאך. לאחר שעזב יודלש לווילהרמסדורף הסכים הנסיך כריסטיאן אוגוסט להעניק ליעקב ב"ק את הזכות להמשיך להדפיס בזולצבאך; וזאת תחת כמה התניות ובהן שהספרים שידפיס יעמדו תחת השגחת מבקר.¹² לאחר כמה גלגולים נוספים עבר בית הדפוס להנהלת המדפיס אהרן פרנקל, שהיה בעל חוש מסחרי מפותח, קשר קשרים מסחריים בקהילות שונות ונהג לנסוע לירידים כדי להפיץ את ספריו.¹³ לפנינו, אם כן, סיבה נוספת להמשך הדפסתו של טיפוס ג' לכל אורך המאה השבע עשרה ועד 1834 בזולצבאך: הקרבה הגיאוגרפית של בוואריה לבוהמיה ולפראג מסבירה את האינטרס הכלכלי של המדפיסים להתאים את עצמם לא רק לצנזורה המקומית אלא גם לדרישות הצנזורה שהלכו וגברו במרחב. תהליך זה הוא שהוביל להופעת הנוסח המצונזר הבא – טיפוס ד'.

⁸ מחזור חלק ראשון כמנהג ק"ק אשכנזים ישמרם האל (תל"ג), דפוס יודלש (ווילהרמסדורף).

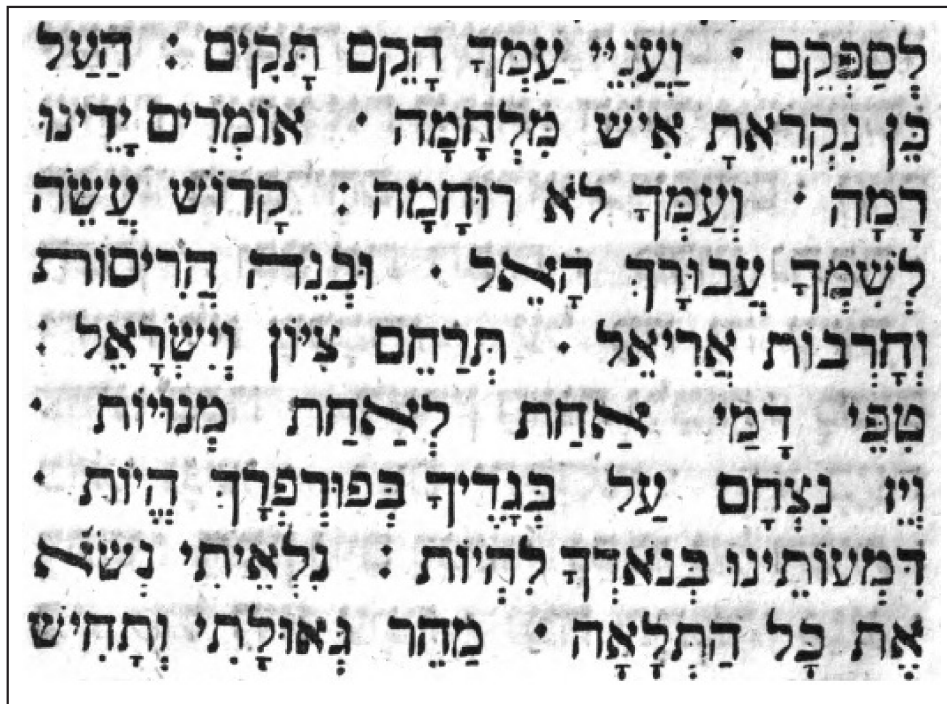
ד. טיפוס ד': החרפה במדיניות הדפוס של האימפריה ההבסבורגית

טיפוס ד' מכונה לענייננו הטיפוס ההבסבורגי, מאחר שמהבחינה הגיאופוליטית הוא אופייני כמעט באופן בלעדי לממלכת הבסבורג, והוא החליף שם טיפוסים אחרים. טיפוס ד' מאופיין בשינויי ניסוח בולטים וקריטיים במקומות שבהם הופיעו בטיפוסים א'–ג' הקריאות המפורשות לנקמה או ביטויים פוגעניים כלפי הנצרות. בטיפוס שלפנינו, הפסוק "אַחְרֵי הַהֶבֶל לְהַהֲבִיל וּמִפֶּחַד לְרֵעוֹד" הוחלף בפסוק "אַחְרֵי הַנֶּכֶר לְהַהֲבִיל וּמִפֶּחַד לְרֵעוֹד". שוב נעשה שימוש בהחלפה בין אותיות דומות מבחינה טיפוגרפית, כמו ה' ו-ח', כדי לטשטש את משמעות הפסוקים ככל האפשר אך בלי להחליפם כליל. גם הפסוק "טַנְּףָ צַחֲנַתְּם מֵאֲנִי בָּם לְהַשְׁתַּתֵּף" שונה והפך ל"טוֹרְדְתִי מֵאֲהָלִי כִּי מֵאֲנִי בָּם לְהַשְׁתַּתֵּף". כך הושמטה ממנו ההתייחסות הפוגענית למי הטבילה ותיאורם כמצחינים. עוד נמצא שהפסוק המופיע בטיפוס א', "אוֹיְבֵי תְפִיל מְהֵרָה וּתְכַלֵּם", הוחלף ל"מְקַטְרֵי תְפִיל מְהֵרָה וּתְכַלֵּם", והפסוק "שׁוֹנְאֵיךָ תְצַמִּית סֶף רַעַל תִּשְׁקֶם" צומצם ל"סֶף רַעַל לָהֶם תִּשְׁקֶם". גם במקרים אלו החלופות מרככות את הכינויים הקשים המקוריים שהצמיד ר' קלונימוס לנוצרים.

המהדורה המוקדמת ביותר שאותרה מטיפוס ד' הופיעה בפראג ב־1757.¹⁴ בהינתן שמהדורות מטיפוס ג' הודפסו בעיר כחמישים שנה קודם לכן, ובייחוד בשל נקודות דמיון פילולוגי בין שני הטיפוסים, ניתן להניח שמעצבי נוסח זה ראו לנגד עיניהם גם מהדורות מטיפוס ג'. לראיה, הפסוק "נְקַמְתָּ דָם עֲבָדֶיךָ לְעֵינֵינוּ בְּגוֹיִם תּוֹדִיעַ", שהופיע בכתבי היד ובטיפוס א', השתנה בטיפוס ד' לפסוק "לְעֵינֵינוּ בְּיֻנָּיִם נְקַמְתָּ דָם עֲבָדֶיךָ תּוֹדִיעַ" [ההדגשה שלי], בדיוק באותו ניסוח המופיע באופן בולט גם בטיפוס ג' ואינו קיים בשום נוסח אחר. שלושת הפסוקים האחרים, הכוללים את המילה "יֻנָּיִם" במהדורות פראג מטיפוס ג', הם מאלה שעברו שינוי מהותי או הוחלפו בטיפוס ד'; עובדה המסבירה מדוע נשאר רק אזכור יחיד למילה זו במהדורות שהודפסו בעיר מאוחר יותר, שכולן מטיפוס זה.

זאת ועוד, הפסוק "אִם בְּגוֹי אֲשֶׁר כָּזָה לֹא תִתְנַקֵּם" הוחלף בנוסח של טיפוס ד' בפסוק "בְּכֹס רֶחֶב וְעִמּוֹק לְסַפֵּקֶם", בדומה להחלפה האופיינית לטיפוסים ב' ו-ג'. עובדה זו מחזקת את ההשערה בדבר התפתחות טיפוס ד' מתוך טיפוס ג'. הקטע האחרון בקינה, זה המתרכז בקריאת הנקמה, נערך ושונה בטיפוס ד' באופן משמעותי:

טיפוס ד'	טיפוס א'
"הַעַל כֵּן נִקְרָאת אִישׁ מִלְחָמָה: אוֹמְרִים יְדִינוּ רָמָה וְעַמְדָּה לֹא רוֹחֵמָה:	"הַעַל כֵּן נִקְרָאת אִשׁ מִלְחָמָה: צָרִיד לְכַלּוֹת וּבָהֶם לְהַנְקִמָה נָקָם יְהוָה וּבְעַל חֲמָה:
קְדוֹשׁ עֲשֵׂה לְשִׁמְךָ עֲבוֹרָה הָאֵל וּבְגָה הַרְיוֹסוֹת וְחֲרָבוֹת אֲרִיאֵל. תִּרְחַם צִיּוֹן וְיִשְׂרָאֵל:	קָנָא לְשִׁמְךָ עֲבוֹרָה הָאֵל וּלְדָם עֲבָדֶיךָ הַשְׁפּוֹד וְלְחֲרָבוֹת אֲרִיאֵל. נָקָם נִקְמַת בְּגֵי יִשְׂרָאֵל:
טְפִי דְמֵי אַחַת לְאַחַת מְנוּיּוֹת וְיִזְנוּ נְצַחֵם עַל בְּגָדֶיךָ בְּפִרְפּוֹרָה הָיוֹת דְּמֵעוֹתֵינוּ בְּנִאָדָךָ לְהָיוֹת."	טְפִי דְמֵי אַחַת לְאַחַת מְנוּיּוֹת וְיִזְנוּ נְצַחֵם עַל בְּגָדֶיךָ בְּפִרְפּוֹרָה הָיוֹת יְדִין בְּגוֹיִם מְלֵא גְיוֹת."

הסיפא המצונזר של הקינה מטיפוס ד' כפי שהוא מופיע במהדורת וינה 1815

ניתן לראות שכל ביטויי הכעס, הקנאה, הנקמה והבקשה לעשיית דין בגויים הועלמו לחלוטין. במקומם מובאות חלופות המבטאות בקשות לרחמים, פיאור שם ה', תקווה לבנייה מחודשת והבעת צער. עם זאת, יש לציין שבמקרה זה הרשתה הצנזורה את הופעת הפסוק "טפי דמי אחת לאחת מנזיות" וגו'. ייתכן שהוא לא פורש כאן כחלק מקריאות הזעם והנקמה המקוריות שהקינה מביעה בשם היהודים, אלא כתואם את הנרטיב הנוצרי המתאר את אחרית הימים ואת הופעתו של המשיח בלבוש מגואל בדם.¹⁵

טיפוס ד' הוא הטיפוס המאוחר ביותר שהודפס בממלכת הבסבורג. הוא החליף בעיקר את טיפוס ב'. במקרה של פראג ניתן לומר בוודאות שהוא ירש את כל הטיפוסים שהודפסו לפניו. לצד זאת הוא לא התקבל בפריפריה של תחום השליטה ההבסבורגית, בתחומי גליציה האוסטרית, הגם ששטח זה סופח בתקופה שבה נוצר והתקבל טיפוס ד' במרכז הממלכה. ברם, במרבית ממלכת הבסבורג הפך טיפוס ד' לנוסח הבלעדי שהודפס עד ראשית המאה העשרים. הניתוח הפילולוגי של טיפוס ד' העלה, כאמור, שהוא התפתחות מאוחרת של טיפוס ג'. עם זאת, בבוואריה הוסיף טיפוס ג' להיות מודפס לכל הפחות עד 1834, דהיינו יותר משבעים שנה לאחר שהדפסתו בפראג הופסקה. לפיכך נשאלת השאלה מה השתנה בין המרחב הבוהמי לבין המרחב הבווארי השכן, כך שטיפוס ג' לא הודפס אף לא באחד ממרכזי

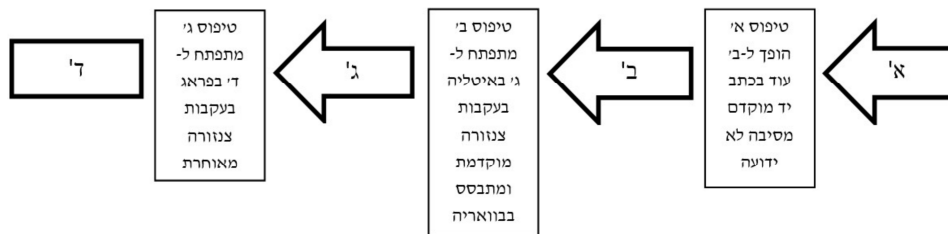
הדפוס העברי שצמחו מאוחר יותר בממלכת הבסבורג? נראה שהדבר נובע מהמשך מגמת הצנזורה המחמירה, בפראג בפרט, ובממלכת הבסבורג בכלל, וזאת בכל חמשת העשורים שבין ההדפסה האחרונה של טיפוס ג' (בשנת 1709) לתחילת הדפסת טיפוס ד' בעיר זו (1757).

בתהליך זה היו מעורבים גורמים שונים, ובהם בלט תפקידו של הצנזור הישועי פרנץ האזלבאואר (Haselbauer), לצד התגבשותה של מדיניות צנזורה אחידה בממלכת הבסבורג. האזלבאואר, שהיה הצנזור העברי הרשמי בפראג בשנים 1756–1712, נודע כמומחה בעל מוניטין בשפה העברית וכאויב פנאטי של היהדות.¹⁶ היהודים נרתעו ממנו כבר בראשית דרכו המקצועית בשל יוזמתו להחרמת הספרים היהודיים ולשרפתם, פעולה שהגיעה לשיאה ב־1714. האזלבאואר היה אומנם היבראיסט, אך גם מיסיונר: הוא שלט בעברית במידה רבה כל כך שאפשרה לו לפרסם ספר דקדוק עברי. הוא הקדיש גם מאמצים ניכרים לניצור היהודים, בין היתר באמצעות הדפסת ספרים על הנצרות בידיש, כחלק מאמונתו שמחובתו לחנך מחדש את היהודים.¹⁷ נראה כי שינוי הקינה לגרסה מצונזרת כל כך, כמו הנוסח של טיפוס ד', משתלב בהחלט במאמץ להגברת השליטה הנוצרית בתוכן התפילה היהודית. האזלבאואר הלך לעולמו ב־23 בספטמבר 1756, בסמוך לפרסום המחזור המוקדם ביותר שאותר מטיפוס ד' ואשר הודפס בשנת תקי"ז שהחלה יומיים לאחר מכן. במחזור זה לא נמצאה חתימת שמו (או שמו של צנזור אחר), אך בעמוד השער מופיע בכל זאת הכיתוב הלטיני *Cum Licentia Superiorum* (=באישור הממונה־מעל), המעיד על אישור הצנזורה. בשלב זה לא ניתן לקבוע אם האזלבאואר עצמו צנזר את הקינה, ולמעשה הביא ליצירת טיפוס ד', אך תקופת כהונתו הארוכה בתפקיד, 44 שנים, עושה אפשרות זו להגיונית.

טיפוס ד' נמצא גם במהדורות שנדפסו תחת פיקוחם של הצנזורים שאחרי האזלבאואר: ליאופולד טירש (Tirsch) וקרל פישר (Fischer). שניהם פיתחו יחסי עבודה תקינים ואף ידידותיים עם הקהילה, ופישר בפרט נחשב לאהוד על היהודים.¹⁸ מכאן שאת הסיבה להמשך ההיקבעות הבלעדית של טיפוס ד' בפראג וברחבי ממלכת הבסבורג עלינו לחפש לא מתוך התמקדות בנפשות הפועלות בלבד, אלא גם תוך בחינת התהליכים שעברו על מדיניות הדפוס והצנזורה בממלכה בכללותה. במאות השבע עשרה והשמונה עשרה עברה הממלכה ההבסבורגית שורת תהליכי

¹⁶ טירש סייע כמיטב יכולתו להמשך פעילות בתי הדפוס העבריים תוך כדי קריסתם הכלכלית. ראו: Hudečková (2015:97), Hecht (2015:39). קרל פישר היה, כאמור, קרוב בצורה יוצאת דופן ליהודים, והחשיב את הרב אלעזר פלקלס, אב בית הדין בפראג, לחברו הקרוב. נוסף על כך, בתחילת המאה התשע עשרה הוא כתב ספר שהיה כתב הגנה על התלמוד. לסקירה מקיפה על חייו ועל יחסיו עם היהודים ראו: Cermanová (2006:125-178).

עומק שנבעו מהרצון ליצור שלטון אבסולוטי שימשול בהצלחה בממלכה הרב־לאומית. מדיניות הצנזורה שימשה גם היא לקידום המטרה, והשינויים שהחלו כבר בתקופת הקיסר יוזף הראשון (1705–1711) יצרו אחידות רגולטורית בתחום והעבירו סמכויות רבות מידי הישועים לידי השלטון. ב־1771 קבעה הקיסרית מריה תרזה שבתי דפוס יוכלו להימצא רק בערים גדולות ובבירות של פרובינציות. בכך היא הקשתה על מדפיסים לעקוף את הצנזורה באמצעות מעבר לאזורים ליברליים יותר או מפוקחים פחות. מדיניותו של בנה, הקיסר יוזף השני, פגעה אף היא בפעילות הדפוס של היהודים: לצד ליברליזציה של השוק הוא ציווה על היהודים להמעיט ככל האפשר בשימוש בעברית ובאותיות עבריות, כלומר גם בידיש, בניסיון לעודד את היטמעותם בחברה הכללית. התמונה העולה מכל האמור לעיל היא מגמת צנזורה והגבלה אחידה ההולכת וגוברת בממלכת הבסבורג. לאור זאת, נראה שהסיבה להדפסת טיפוס ד' גם בתקופתו של צנזור אהוד ואוהד יהודים כמו קרל פִּישר היא שמתוקף מִשְׁרְתוֹ הוא הפך לפקיד שתפקידו לספק המלצות לוועדה הממלכתית, ולא לקבוע מדיניות בעצמו. בתוך אווירה זו נמצא טיפוס ד' מודפס מסוף המאה השמונה עשרה ועד תחילת העשרים גם בערים הגדולות האחרות בממלכת הבסבורג, ובראשן בווינה. בשלב זה כבר ניתן לסכם את המעקב אחר החוט המקשר בין טיפוסים א', ב', ג' ו־ד' ולהציגו בתרשים שלהלן:

המהדורות ששמרו על הנוסח הקדום ביותר של הקינה הן אלו המסווגות כאן כטיפוס א', הדומות בניסוחן למרבית כתבי היד המוקדמים. לצידן אותרו כתבי יד מעטים שנכתבו עוד בטרם החל באירופה השימוש ההמוני בדפוס, והם מכילים את קווי היסוד הפילולוגיים של טיפוס ב'. בשלב זה לא ניתן היה לברר מה הביא במקור ליצירת השינויים בין הנוסחים. אותם מאפיינים פילולוגיים עיקריים של נוסח טיפוס א' נמצאים גם במהדורות שסווגו כטיפוס ב', ולכן סביר להניח שטיפוס א' היה הבסיס ליצירתו של טיפוס ב'. טיפוס ג' נוצר בסוף המאה השש עשרה באיטליה עקב לחצה הגובר של הצנזורה הקתולית. המאפיין הבולט בו הוא הוספת המילה "יְוָנִים", ככל הנראה במטרה לטשטש את ההקשר ההיסטורי־גאוגרפי המקורי של כתיבת הקינה. החרפה נוספת במדיניות הצנזורה של ממלכת הבסבורג במהלך המאה השמונה עשרה הביאה ליצירתו של טיפוס ד' על בסיסו של טיפוס ג'. הוא כולל בתוכו גם שורה של שינויים נוספים שנועדו לרכך עוד יותר את הגוון הנקמני של הקינה. הטיפוס

האחרון שייסקר כאן התפתח באימפריה הרוסית, במנותק מציר התפתחות זה, אף שגם אותו הינחו שיקולי צנזורה מקבילים שחתרו לריכוך נוסח הקינה.

ה. טיפוס ה': צנזורה מקומית חריפה באימפריה הרוסית

טיפוס ה', האחרון שמאופיין כאן, הוא תולדה של שרשרת התפתחותית שונה מזו שתוארה לעיל, ולכן יתואר כאן בקיצור האפשרי. בדומה לטיפוס ד' גם הוא מאופיין בשינויי ניסוח בולטים ובחלופות פייסניות יותר לפסוקים בעיתיים; חלופות שאינן נראות בשום טיפוס אחר. נראה שהעיקרון שהנחה את ההתפתחות העצמאית של השינויים הללו הוא עיקור אינטנסיבי של הקינה מתוכן שנתפס נקמני ופוגעני כלפי הנצרות. מאפיין פילולוגי ראשון של טיפוס זה הוא החלפת הפסוק "אַחֲרֵי הַהֶבֶל לְהַבִּיל וּמִפֶּחַד לְרָעוּד" בפסוק "מִדְּאָגָהּ וּמִפֶּחַד לְרָעוּד". הפסוק "טֶנֶף צִחָנְתָם מֵאֲנִתִּי בָם לְהַשְׁתַּתֵּף. הַשְּׁמִידוֹ גְבוּרֵי כָלֶם בְּחֶתֶף. כָּל נֶתַח טוֹב יֵרֶךְ וְכֶתֶף" הוחלף בפסוק "טוֹב וּמְטִיב הַבֵּט בְּצָרוֹתֵינוּ. הַשְּׁמִידוֹ גְבוּרֵי מֵאֲרָצֵנוּ. כָּל נֶתַח טוֹב יֵרֶךְ וְכֶתֶף וְכָל מִשְׁמַנֵּנוּ". נוסף להשמטה הכוללת של הביטוי "טֶנֶף צִחָנְתָם", ההוספה של המילה "מֵאֲרָצֵנוּ" עשויה להעניק הקשר מדומה אחר לקינה, כאילו מדובר בה על אירוע שהתרחש בארץ ישראל בימי קדם, דהיינו עם החרבת בית המקדש בתשעה באב. הבדל מהותי נוסף בין טיפוס זה לטיפוס א' מצוי, כמו בטיפוס ד', בחלק האחרון של הקינה, הקורא לנקמה. במרבית המקרים הפסוקים הנקמניים הושמטו, ואחד מהם הוחלף. החלקים שהושמטו מטיפוס א' מסומנים במובאה כאן בקו תחתון, ואילו הפסוק החלופי שנוסף בטיפוס ה' מסומן בהדגשה:

טיפוס ה' (וילנה 1865)	טיפוס א'
"וְעַד מָתִי תִהְיֶה כְּגִבּוֹר לֹא יוּכַל לְהוֹשִׁיעַ.	"וְעַד מָתִי תִהְיֶה כְּגִבּוֹר לֹא יוּכַל לְהוֹשִׁיעַ נְקַמְתָּ
	דָּם עֲבָדֶיךָ לְעֵינֵינוּ תוֹדִיעַ אֵל נְקַמּוֹת יְהוָה אֵל
	נְקַמּוֹת הוֹפִיעַ: נְקוּם נְקַמְתִּי מֵאֵת מְעַנֵּי עַת
	נְקַמָּה הִיא לְדוֹן דִּיעִי אֵל קְנוֹא וְנַקְם יְהוָה:
וְ כְּגִבּוֹר צֵא יְדֵי חוֹבֶךָ פָּרַע. שׁוֹבֵר כְּתוֹב שְׁטַר	יְהוָה כְּגִבּוֹר צֵא יְדֵי חוֹבֶךָ פָּרַע שׁוֹבֵר כְּתוֹב שְׁטַר
חֹב תִּקְרַע. שְׁבוֹר גָּזַר דִּיעֵנוּ הָרַע.	חֹב תִּקְרַע שְׁבוֹר זָרַע רָשָׁע וְרַע:
מִמְרוֹם כְּהַסִּיק אֵשׁ בְּמַעְזִיבָה וְתִקְרָה חוֹמַת אֵשׁ	מִמְרוֹם כְּהַסִּיק אֵשׁ בְּמַעְזִיבָה וְתִקְרָה חוֹמַת אֵשׁ
אֵשׁ סָבִיב שׁוֹמְרָה וּבֵית דִּירָה שְׁלָם יִשְׁלָם הַמִּבְעֵר	סָבִיב שׁוֹמְרָה וּבֵית דִּירָה שְׁלָם יִשְׁלָם הַמִּבְעֵר
הַמִּבְעֵר אֶת הַבְּעֵרָה: וְכַעַל גְּמֻלוֹת נָא שְׁלָם. כִּי	אֶת הַבְּעֵרָה: וְכַעַל גְּמֻלוֹת נָא שְׁלָם אוֹיְבֵי תִפִּיל
אֵל גְּמֻלוֹת וְיִשְׁלָם:	מִהֲרָה וְתִכְלֶם כִּי אֵל גְּמֻלוֹת יְהוָה שְׁלָם יִשְׁלָם:
	שׁוֹנְאִיךָ תִצְמִית סֵף רַעַל תִּשְׁקֶם הַמַּת תַּחַת יָדוֹ
	נְקָם יִנְקֶם אִם בְּגוֹי אִשֵּׁר כִּזָּה לֹא תִתְנַקֵּם:

העל פן נקראת איש מלקמה. צריך לכלות ובהם להנקמה נקם יהוה ובעל חמה:

העל פן נקראת איש מלקמה.

קנא לשמך עבורך האל ולדם עבדיך השפוך ולחרבות אריאל נקם נקמת בני ישראל: טפי דמי אחת לאחת מגויות ויו נצחם על בגדיך בפרפורך היות ידן בגוים מלא גויות: נלאיתי נשוא את כל התלאה תחיש גאלתי ומהר המראה כי יום נקם בלבי ושנת גאולי באה".

קנא לשמך עבורך האל. ולדם עבדיך השפוך ולחרבות אריאל: טוב ומטיב קנא לשמך. למען יתקצו ידדיך. הושיעה ימינך: מהר גאלתי ותחיש המראה. ושנת גאולי באה".

כבר במבט חטוף ניתן לראות עד כמה קוצר חלק זה בקינה. הושמטו בה כל הפסוקים המזכירים באופן זה או אחר דם; המתייחסים לגויים הפורעים ביהודים כאויבי ה'; או המבטאים תקווה לנקמה שתבוא באחרית הימים. במרבית המקרים לא הוצעה כל חלופה. השינויים הרבים בכל אותם פסוקים מקשים מאוד על הניסיון לאתר בכלים פילולוגיים את שרשרת ההתפתחות עבור נוסח זה. חרף זאת ניתן לקבוע במידה רבה של ביטחון שאין מדובר בהתפתחות של טיפוסים ג' או ד'. טיפוס ג' לא אותר בשום מהדורה שהודפסה ממזרח או מצפון לעיר פראג, וגם סביר להניח שהשימוש שלו במונח "יונים" לא היה מתקבל היטב בקרב רשויות האימפריה הרוסית, שדתה העיקרית הייתה יונית-אורתודוכסית.⁸ נוסף על כך, בטיפוס ה' לא נמצא זכר לשינויי הניסוח הנרחבים שבוצעו בטיפוס ד' ואשר הוצגו לעיל. לאור זאת, האפשרות הסבירה ביותר היא שטיפוס ה' התפתח ישירות מטיפוס ב', מכיוון שזהו הנוסח היחיד שנמצא אשר הודפס בתחום ממלכת פולין-ליטא לפני חלוקתה.

§42

קינת לתשעה באב

**מִקְרָאֵיו • לֹא נִיחַד אִם יִקְטְלֵנוּ נְעָרֵיךְ לְמוֹרָאֵיו • הִבִּין יְיָ זָבַח
 בְּקִדְיֵשׁ קְרוּאָיו : חֲלָלִי אֶז הִרְפוּ וְהָרְגוּ טוֹבֵי • יִסְרוּנִי קִשּׁוֹת צָרֵי
 נְאוּיָבִי • סִמְכוֹת הָאֱלֹהִים הִבִּיתִי בֵּית מְאֹהָבִי : טוֹב וּמְטִיב הַבֶּטֶן
 בְּצָרוֹתֵינוּ • הִשְׁמִידוּ גְבוּרֵי מְאֹרְצֵנוּ • כָּל נְתַח טוֹב יִרְף וְכִתְף
 וְכָל מִשְׁמָנֵינוּ : יַחַד לְטֶבַח הוּבְלוּ פְטִלָאִים וּגְדִיִּים • בָּנוֹת
 מְטַטְבוֹת מְשַׁבְּצוֹת עֲרֵי עֲרִיִּים : גְּמוּלֵי מַחְלָב עֲתִיקֵי מְשֻׁדִּים :**

שינויי ניסוח משמעותיים נמצאים בטיפוס ה' גם בראשית הקינה

⁸ ספר בשם "ינן מצולחה" על אודות רדיפות המלניצקי צונזר ברוסיה מאותה סיבה, ראו: Gottheil et al. (1906).

המהדורה המוקדמת ביותר שאותרה מטיפוס ה' נדפסה בעיר מינסק ב־1836, והמאוחרת – בוויילנה ב־1938. נוסף על כך, נוסח זה הודפס בתקופות שונות בלובלין, בוורשה, בבילגוריי ובפשמישל. טיפוס זה לא הפך דומיננטי בכל רחבי האימפריה הרוסית באותה מידה שטיפוס ד' אפיין את חלקיה המרכזיים של ממלכת הבסבורג, שכן במרחב הזה ניתן למצוא עוד לפני 1836 מהדורות שהכילו את הקינה שצונזרה באופנים שונים ומשונים, לרוב באמצעות השמטה פשוטה של ביטויים חריפים. תמונת מצב מורכבת זו תואמת היטב את התהליך המסורבל של מיסוד הצנזורה כלפי הספרים העבריים ברוסיה הצארית מסוף המאה השמונה עשרה ולאורך המאה התשע עשרה, בניגוד לצנזורה הממוסדת יותר שפעלה במערב אירופה באותה התקופה.

הצארית יקטרינה השנייה התירה הקמת בתי דפוס באימפריה הרוסית בצו שיצא ב־27 בינואר 1783, ונראה שבתחילה הספרים העבריים חמקו מעיני הצנזורה. בשנים 1790–1796 נאסר ייבוא ספרים עבריים בניסיון לעודד את צמיחתם של בתי הדפוס המקומיים. אך בספטמבר 1796 חל היפוך במדיניות ולא הותרה עוד הקמת בתי דפוס. עקב כך ייבוא הספרים העבריים חודש, ולראשונה מונו צנזורים בעלי ידע בעברית לפיקוח על תוכנם. מעניין לציין בהקשר זה ששני הצנזורים האימפריאליים הראשונים, שהחלו לפעול בינואר 1798 בעיר ריגה, היו רבנים ולא נציגי הכנסייה. עם זאת, כשנתיים לאחר מכן נאסר כליל ייבוא הספרים באימפריה, הצנזורים העבריים של ריגה שוחררו מתפקידם, ובמקומם מונו בשנת 1804 ועדות צנזורה בכל האוניברסיטאות. אף שהמקורות המחקריים הנוגעים לסוגיה זו דלים למדי,¹⁸ הממצאים בדבר אופן הדפסת הקינה מורים כי תהליך זה של מיסוד והחמרת הצנזורה הוא שהוביל לפיתוחו של טיפוס ה' ולהופעתו לצד כל אותן המהדורות המצונזרות האחרות ממרחב זה.

ניתן לסכם ולומר שטיפוס ה' משמש מקרה מבחן משמעותי להתפתחות נבדלת ועצמאית של נוסח הקינה במרחב המובחן של האימפריה הרוסית. הוא מדגים את הטענה שגם אם רגישויות שונות במרחבים התרבותיים־דתיים האירופיים הובילו לגיוון הקיים של טיפוס הקינה, הרי מגמת העריכה שעיקרה עיקור הטון הנקמני בטקסט העברי המקורי הייתה משותפת בכולם.

ו. אחרית דבר

הקינה "אִמְרַתִּי שְׁעוּ מִנִּי" מלווה את התפילות בתשעה באב כבר יותר מ־900 שנה. בכל שנה נזכרים יהודים באמצעותה בפרעות שהתרחשו בשנת 1096 (תתנ"ו) בקהילות הליבה ההיסטורית של יהדות אשכנז. יש לזקוף זאת לזכותו של ר' קלונימוס בן יהודה שביטא בה

את צערן ואת רצונן היוקד לראות במפלתם של הרודפים שביקשו להחריב את הקהילות שלן ושל קרוביו. לעומת זאת, הוא בוודאי לא היה יכול לשער את קורותיהם הסוערים של צאצאי קהילות אלו, שנדדו מאז עד לקצוות הרחוקים ביותר של אירופה, ולאחר מכן לכל רחבי העולם. אין ספק שהוא גם לא היה יכול לנחש כיצד תתגלגל קינתו בכל אחד מהמרחבים הללו, בעקבות השינויים הגדולים שעברו הקהילות שחיו בהם, ואשר עברה יבשת אירופה כולה.

על אף השנים הרבות שחלפו מאז נכתבה הקינה לראשונה, הטקסט המקורי שכתב קלונימוס, או לכל הפחות גרסה הקרובה אליו, הגיע לדיננו; וזאת על אף שהוא מכיל ניסוחים לוחמניים ונקמניים ואף גידופים כלפי הנצרות. הוא נשמר בכתבי היד שהועתקו בדקדקנות מדור לדור ולאחר מכן במהדורות המודפסות הרבות של מחזורי התפילה שהוגדרו כאן כטיפוס א' ונדפסו בכל המקומות שבהם ניתן היה להגן על הקינה מפני לחצים חיצוניים. נוסח זה נשמר בעיקר באותו אזור שבו התחוללו הפרעות המקוריות: שם התקיים בהמשך שילוב של תנאים שלטוניים שיצרו פיקוח מחמיר פחות מטעם הכנסייה והרשויות החילוניות, לצד סובלנות רבה יותר כלפי הטקסט העברי מצד מלומדים היבראיסטים. עדיין אין בידינו הסבר מתי ומדוע התרחש השינוי המוקדם והמתון יחסית בטקסט, זה שהביא ליצירת טיפוס ב'. אך המגמה שכבר החלה להסתמן בו נועדה להביא לריכוך ההתייחסות שנתפסה כפוגענית כלפי הנוצרים. בתקופת הדפוס נעשה נוסח זה נפוץ במיוחד בארצות מזרח אירופה, ובראשן ממלכת פולין-ליטא.

תחילת הצנזורה המחמירה על הספרים העבריים במסגרת הרפורמציה הקתולית בסוף המאה השש עשרה מהווה את קו פרשת המים בהתגלגלות הקינה. מחיקות הקולמוס של הצנזורים החלו מורגשות היטב בספרים שכבר הודפסו, ובהמשך גם כתנאי לאישור מהדורות חדשות. תהליך זה הביא ליצירתו של טיפוס ג' באיטליה, אשר התגלגל לאחר מכן ונפוץ במרחב הקתולי הבווארי והודפס גם בפראג. בתקופות מאוחרות יותר, בין המאה השמונה עשרה למאה התשע עשרה, הגיע התהליך לשיאו עם הוצאתן לאור של מהדורות מצונזרות ומעוקרות, שונות באופן מהותי מן הטקסט המקורי. בפראג התפתח טיפוס ד' ונעשה לברירת המחדל של הדפוס העברי בממלכת הבסבורג עד לתחילת המאה העשרים. באימפריה הרוסית, עם הכבדת הפיקוח מטעם הצנזורה במאה התשע עשרה, החלו לצאת לאור מהדורות שסוגו כאן כטיפוס ה', אשר החליפו את ההדפסה הקודמת של טיפוס ב'. אלה מאופיינות בסגנון שמרני ומצונזר בכבדות באמצעות השמטות שקיצרו את הקינה באופן משמעותי, ובאמצעות החלפות בפסוקים שהקנו לה אופי פייסני בהרבה מן הטקסט המקורי. הקינה "אִמְרַתִּי שְׁעוּ מִנִּי" אולי אינה מיצירות המופת הגדולות של התרבות היהודית. יש דומות לה ויפות ממנה, ויש גם קינות נוספות שעוסקות בגזירות תתנ"ו, כולל של ר' קלונימוס עצמו. בחינתה מוצדקת בעיקר בשל היותה צוהר לתקופות ולמרחבים מגוונים

המאפשרים מבט נרחב ומחקר השוואתי דרך סיפור ייחודי ומעניין של גלגולי הטקסט לאורכה ולרוחבה של אירופה. האופן שבו הודפסה הקינה היה מותנה בתהליכים שעברו קהילות וארצות שונות לאורך תקופה ארוכה למדי ועל פני מרחבים גדולים. תקוותי היא שהסקירה שהוצעה כאן מסייעת להרחבת הידע הקיים, לכל הפחות באמצעות הצעת המודל הטיפולוגי שנבנה כאן, לצד התבונה הכללית שצמיחת טיפוס הקינה במרחבים השונים באירופה היא עדות לדינמיקה המורכבת ביחסים שבין היהודים לסביבתם הנוצרית, וכל אלה באמצעות בחינת סוגיה מעולם הדפוס העברי.

מראי מקום

1. הברמן (תשל"א), עמוד ב'.	8. ספריית העיר נירנברג Mss. cent. IV. 100.
2. סדר הקינות לתשעה באב (1815), דפוס אנטון שמיד (וינה).	9. פופר (1969), עמ' XIV.
3. טוב (1982), עמ' 438–440.	10. פרידברג (1935), עמ' 70–69.
4. הספרייה הלאומית בירושלים Ms. Heb. 4 ^o 781.	11. רוונפלד (1995), עמ' 3–2.
5. ברנט (1998), 331–334.	12. פרידברג, (1935), עמ' 70.
6. ראו על כך אצל ברנט (2012).	13. שם, עמ' 73.
7. ברנט (1998), עמ' 204.	14. מחזור חלק שני (תקי"ז), דפוס ב"ק (פראג).
	15. אליאשביץ' (1999).

רשימת מקורות

מדגם מייצג מתוך המקורות ראשוניים (רשימת כל כתבי היד והרשימה המלאה של המהדורות המודפסות מופיעה באתר כתב העת):

טיפוס א':

1. מחזור מכל השנה, דפוס שלמה ויוסף יעבץ : סלוניקי, ה'ש"י 1550.
2. מחזור חלק ראשון כמנהג ק"ק אשכנזים ישמרם האל, דפוס זואן בראגדין : ונציה, ה'שנ"ט, 1599.
3. תחנות ובקשות, דפוס ב"ק : פראג, ה'רע"ג, 1613.

טיפוס ב':

1. קינות כמנהג המדינות האילו פולן ויבהם ומערהרין וורייסן וגם אשכנזי, דפוס פרוסטיץ : קרקוב, ה'של"ח 1578.
2. הקינות, דפוס פרוסטיץ : קרקוב, ה'שמ"ה, 1585.
3. סדר מעמדות, דפוס פרוסטיץ : קרקוב, ה'ש"ס 1600.

טיפוס ג':

1. קינות, דפוס זואן בארגדין : ונציה, ה'שנ"א 1591.
2. כותר לא ידוע, דפוס לא ידוע : ונציה, ה'שע"ו 1616.
3. קינות כמנהג כל המדינות, דפוס זואן דגארה : ונציה, ה'שע"ו 1616.

טיפוס ד':

1. מחזור חלק שני, דפוס ב"ק : פראג, ה'תקי"ז 1757.
2. מחזור חלק שני, דפוס פלקלש : פראג, ה'תקמ"ב 1782.
3. מחזור חלק שני, דפוס אלסנוואנגר : פראג, ה'תקנ"ט 1799.

טיפוס ה':

1. סדר קינות לתשעה באב, דפוס בלאנשטיין : מינסק, ה'תקצ"ז 1836.
2. סדר קינות לתשעה באב, דפוס גאנשאווסקי : יוהניסבורג, בערך שנת 1860.
3. סדר קינות לתשעה באב דפוס ראם : ווילנה, ה'תרכ"ה 1865.

ספרות מחקר:

בית-אריה, מלאכי (תשמ"ו), 'מחזור וורמס: תולדותיו ותכונותיו הפאליאוגרפיות והקודיקולוגיות', בתוך: מחזור וורמייזא, כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי HEB 4 1-781; כרך המבואות, (ירושלים).

גרוסמן, אברהם (תשס"א), חכמי אשכנז הראשונים, (ירושלים).

גרוסמן, אברהם (תשנ"ח), 'קידוש השם במאות הי"א והי"ב: בין אשכנז לארצות האסלאם', פעמים, 75.

הברמן, אברהם מאיר (תש"ה), תולדות הספר העברי, (ירושלים).

הברמן, אברהם מאיר (תשל"א), ספר גזירות אשכנז וצרפת, (ירושלים).

יובל, ישראל יעקב (תשנ"ג), 'הנקם והקללה, הדם והעלילה: מעלילות קדושים לעלילות דם', בתוך ציון נח (א).

פרידברג, חיים דב (תרצ"ה), תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה התיכונה, (אנטוורפן).

פרידברג, חיים דב (תרצ"ז), תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה, (אנטוורפן).

פרידברג, חיים דב (תש"י), תולדות הדפוס העברי בפולניה, (תל אביב).

שוורצפוקס, שמעון (תשמ"ט), 'מקומם של מסעי הצלב בדברי ימי ישראל', ראובן בונפיל, מנחם בן-ששון ויוסף הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, (ירושלים).

- Burnett, Stephen G. (1994), 'Hebrew Censorship in Hanau: A Mirror of Jewish-Christian Coexistence in Seventeenth-Century Germany', in Raymond B. Waddington, & Arthur H. Williamson (eds.), *The Expulsion of the Jews: 1492 and After*, (New York).
- Burnett, Stephen G. (1998), 'The Regulation of Hebrew Printing in Germany, 1555-1630: Confessional Politics and the Limits of Jewish Toleration' in Max Reinhart (ed.), *Infinite Boundaries: Order, Disorder and Reorder in Early Modern German Culture, Sixteenth Century Essays & Studies* 40, (Kirkville).
- Burnett, Stephen G. (2012), *Christian Hebraism in the Reformation Era (1500-1660)*, (Boston).
- Cermanová, Iveta, 'Karl Fischer (1757–1844) I. The Life and Intellectual World of a Hebrew Censor', in *Judaica Bohemiae* 42.
- Czopnik, Rochel Joanna (translator), 'Dov Bear Monasz' printing press in Krotoshin, retrieved from: <http://masechet.blogspot.co.il/2012/07/dov-bear-monasz-printing-press-in-krotoshin.html> (07/03/18)
- Doktor, Jan (2009), 'First New-Style Missionary and Publisher: Mordecai Ben Moshe Shemaia – Philipp Ernst Christfels' (1671-1759), in *Kwartalnik Historii Żydów* 3 (231).
- Hecht, Louis, Christian (2015), 'Printers as Agents of Jewish Modernization? Hebrew Printing Houses in Prague, Brno and Vienna, 1780–1850', in *Judaica Olomucensia*, 1.
- Heller, Marvin J. (1999), *Printing the Talmud: A History of the Individual Treatises Printed from 1700 to 1750*, (Boston).
- Hudečková, Dagmar (2015), 'Pressing Matters: Jewish vs. Christian Printing in Eighteenth Century Prague', in *Judaica Olomucensia*, 1.
- Gottheil, Richard, Porges, N., Rosenthal, Herman, Zimetkin, M., Jacobs, Joseph (1906), 'Censorship of Hebrew Books', in Isidore Singer et al. (eds.), *Jewish Encyclopedia*, (New York)
- Popper, William (1969), *The Censorship of Hebrew Books*, (New York).
- Putík, Alexander (2012), 'The Censorship of Hebrew books in Prague 1512-1670 (1672)', in *Hebrew Printing in Bohemia and Moravia*, (Prague).
- Putík, Alexander, 'The Prague Jewish Community in the Late 17th and Early 18th Centuries', in *Judaica Bohemiae* 35.

Rosenfeld, Moshe N. (1995), *Jewish Printing in Wilhermsdorf*, (London).

Teplitsky, Joshua (2013), 'Jewish Money, Jesuit Censors, and the Habsburg Monarchy: Politics and Polemics in Early Modern Prague', *Jewish Social Studies*, 19 (3).

Tov, Emanuel (1982), *Criteria for Evaluating Textual Readings: The Limitations of Textual Rules*, *Harvard Theological Review* 75 (4), pp. 438–440